

KAVANYISA KA 4

PALAMENDE

Mavumbiwelo ya Palamende

42. (1) Palamende yi vumbiwa hi –
- (a) PalamendeNhlengeletano ya Tiko; na
 - (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.
- (2) Palamende ya Tiko na Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu swi ngenisa xandla eka endlelo ro veka milawu hi mukhuva lowu wu hlamuseriweke eka Vumbiwa.
- (3) Palamende ya Tiko yi hlawuleriwile ku yimela vanhu no tiyisisa mfumo hi vanhu ku ya hi Vumbiwa. Yi endla leswi hi ku hlawula Presidente, hi ku endla leswaku ku va na foramu ya rixaka leswaku yi ta tekela enhlokweni timhaka ta mfumo, hi ku pfumelela milawu na hi ku langutisisa migingiriko ya huvo.
- (4) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi yimela Swifundzankulu ku vona leswaku swilaveko swa Swifundzankulu swi tekeriwa enhlokweni eka xiyimo xa tiko hinkwaro xa mfumo. Leswi yi swi endla ngopfungopfu hi ku ngenela eka endlelo ra tiko ro veka milawu na hi ku endla leswaku ku va na foramu ya rixaka yo va tiko ri kambisisa timhaka leti khumbhaka Swifundzankulu.
- (5) Presidente a nga ha rhamba Palamende eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka.
- (6) Palamende yi hlengeletana eKapa, kambe Nawu wa Palamende lowu endliweke hi ku landza xiyenge xa 76(1) na (5) wu nga ha veka leswaku Palamende yi hlengeletana kun'wana.

Matimba ya Riphabliki yo endla Milawu

43. Eka Riphabliki, matimba yo endla milawu –
- (a) eka xiyimo xa mfumo wa tiko hinkwaro yi haverisiwile Palamende, tanihi laha swi hlamuseriwaka eka xiyenge xa 44;
 - (b) eka xiyimo xa mfumo wa Swifundzankulu yi haverisiwile tiPalamende ta swifundzankulu, tanihi laha swi hlamuseriweke eka xiyenge xa 104; naswona
 - (c) eka xiyimo xa mimfumo ya miganga yi haverisiwile Tihuvo ta Timasipala, tanihi laha swi hlamuseriweke hakona eka xiyenge xa 156.

Matimba yo endla milawu ya tiko

44. (1) Matimba yo endla milawu ya tiko tani hilaha ma nyikeweke Palamende –
- (a) yi nyika Nhlengeletano ya Tiko matimba –
 - (i) yo hundzuluxa Vumbiwa;
 - (ii) yo pasisa milawu ya mayelana na mhaka yihi na yihi, ku katsa na mhaka leyi welaka endzeni ka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 4, kambe ku nga katsiwi, ku ya hi xiyengentsongo xa (2), na mhaka leyi welaka eka tindhawu ta mitirho ta Xedulu ya 5; na
 - (iii) ku avela matimba yo endla milawu yihi na yihi ya yona, handle ka matimba yo hundzuluxa Vumbiwa, eka huvo yihi na yihi yo endla milawu eka xiyenge xin'wana xa mfumo; na
 - (b) ku nyika Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu matimba –
 - (i) yo ngenisa xandla eku hundzuluxiweni ka Vumbiwa, hi ku landza xiyenge xa 74;
 - (ii) yo pasisa hi ku landza xiyenge xa 76, milawu yo endliwa hi mayelana na mhaka yihi na yihi leyi welaka endzeni ka tindhawu ta mitirho leti longoloxiweke eka Xedulu ya 4, na mhaka yin'wana yihi na yihi leyi laviwaka hi Vumbiwa leswaku yi pasisiwa hi ku landza xiyenge xa 76; na
 - (iii) ku kambisisa, hi ku landza xiyenge xa 75, milawu yihi na yihi yin'wana leyi pasisiweke hi Palamende ya Tiko.
- (2) Palamende yi nga nghenelela hi ku pasisa milawu hi ku landza xiyenge xa 76 (1), hi tlhelo ra mhaka leyi welaka eka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu ya 5, loko swi fanerile –
- (a) ku hlayisa nhlayiseko wa rixaka;
 - (b) ku hlayisa vun'we bya ikhonomi;
 - (c) ku hlayisa swiyimo swa le hansi leswi lavekaka swa nkoka swa rixaka;
 - (d) ku tumbuluxa mimpimo ya minimamu leyi lavekaka eka ku nyika vukorhokeri; kumbe
 - (e) ku sivela magoza lama nga twaleki ku va ma tekiwa hi xifundzankulu, lama nga onhiselaka swilaveko swa xifundzankulu xin'wana, kumbe eka tiko hinkwaro.
- (3) Milawu mayelana na mhaka yo twala leyi faneleke ku va, kumbe leyi va ka kona hikwalaho ka, ku tirhisiwa ka kahle ka matimba mayelana na mhaka yihi na yihi leyi longoloxiweke eka Xedulu xa 4, ku endlela swikongomelo hinkwaswo, i milawu leyi khumbhaka mhaka leyi longoloxiweke eka Xedulu xa4.

- (4) Loko yi ri karhi yi tirhisa matimba ya yona yo endla milawu, Palamende yi bohiwa ntsena hi Vumbiwa, kutani yi fanele ku tirha hi ku landza, na hi ku tirhela endzeni ka swipimelo swa Vumbiwa.

Milawu leyi hlangeriweke na swileriso na tikomiti to hlangeriwa

45. (1) Nhlengeletano ya Tiko Palamendena Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ti fanele ku simeka Komiti leyi hlangeke ya milawu ku endla milawu na swileriso leswi khumbhaka mitirho leyi hlangeke ya nhlango na Huvo, ku katsa milawu na swileriso –
- (a) ku kuma maendlelo yo kondletela endlelo ra milawu, ku katsa na ku veka mpimo wa nkarhi wo hetisa goza rihi na rihi eka endlelo rero;
 - (b) ku simeka tikomiti leti hlangeke leti vumbiweke hi vayimeri ku suka eka Nhlengeletano ya Tiko na Huvo ku endlela ku kana no endla swiviko hi Milawumbisi leyi languteriweke eka swiyenge swa 74 na 75 leyi nga hlamuseriwa eka komiti yaleyo;
 - (c) ku simeka Komiti leyi hlangeke yo pfuxeta Vumbiwa hi lembe na
 - (d) ku lawula ntirho wa –
 - (i) komiti leyi hlangeke ya milawu ya mafambiselo;
 - (ii) komiti yo Lamula
 - (iii) komiti yo pfuxeta vumbiwa; na
 - (iv) tikomiti tihhi na tihhi leti hlangeke leti simekiweke hi ku landza ndzimana ya (b).
- (2) Swirho swa Khabinete, swirho swa PalamendeNhlengeletano ya Tiko na vurhumiwa bya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu swi na mikateko yo fana na nsindziso emahlweni ka Komiti ya nhlengelo ya Palamende na Huvo tanihi leswi a va ri na swona khale emahlweni ka Palamende na Huvo.

Nhlengeletano ya Tiko

Mavumbelo na nhlawulo

46. (1) NhlengeletanoPalamende ya Tiko yi vumbiwa hi nhlayo leyi nga ri ki hansi ka 350 na leyi nga tluriki 400 wa vavasati na vavanuna lava nga hlawuriwa tanihi swirho hi ku landza endlelo ra nhlawulo leri –
- (a) vekweke hi milawu ya tiko;

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (b) yi simekiweke ehenhla ka nongoloko wun'we wa vavhoti;
 - (c) nyikaka ku ringanela ku vhota ku va eka vukhale bya 18 wa malembe; no
 - (d) fikelelaka vuyimeri lebyi piwaka ku ya hi nhlayo hi ku angarhela.
- (2) Nawu wa Palamende wu fanele ku nyika endlelo ro kumisisa nhlayo ya swirho swa Palamende ya Tiko.

[Xiyengentsongo xa x. 1 xi cinciwile hi xa x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume wa 2003 na hi xa x. 1 xa Nawu wa Cinca Vumbiwa wa Vukhumentlhanu wa 2008]

Vuxirho

47. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana la ringaneleke ku vhotela PalamendeNhlengeletano ya Tiko u na mfanelo yo va xirho xa Nhlengeletano ya Tiko, handle ka –
- (a) munhu wihi na wihi la thoriweke hi, kumbe la tirhaka eka mfumo no amukela muholo wa ntirho wolowo handle ka –
 - (i) Presidente, Xandla xa Presidente Vaholobye na Swandla swa Vaholobye; na
 - (ii) vinyi van'wana va tihofisi; lava mitirho ya vona yi fambelanaka na mitirho ya xirho xa Palamende, naswona yi va yi vuriwile ku va yi fambelana na mitirho yeleyo hi milawu ya tiko;
 - (b) varhumiwa wa nkarhi hinkwawo va Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, kumbe swirho swa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu kumbe Huvo ya Masipala;
 - (c) lava nga na swikeleti lava nga kumangiki ku pfuneka;
 - (d) munhu wihi na wihi la vuriweke ku va a nga tsakanga emiehleketsweni hi khoto ya laha Riphabliki; kumbe
 - (e) munhu wihi na wihi loyi, endzhaku ka loko xiyenge lexi xi sungurile ku tirha, a boheriwile nandzu no gweviwa ku pfaleriwa ekhotsweni ku tlula 12 wa tin'hweti handle ka ku tihlawulela ndziho, hambu ku ri laha Riphabliki kumbe ehandle ka Riphabliki, kambe ku hava munhu la nga tekiwaka tanihi loko a gweviwile ku kondza xikombelo ehenhla ko bohiwa koloko kumbe xigwevo xi vekiwile, kumbe ku kondza nkarhi wo endla xikombelo wu hela. Ku va ku nga ha enetiwi swilaveko ku ya hi ndzimana leyi ku hela endzhaku ka ntlhanu wa malembe endzhaku ka loko xigwevo xi herile.
- (2) Munhu la nga riki na mfanelo yo va xirho xa Palamende hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(a) kumbe (b) a nga va muyimelakulangwa wa Nhlengeletano ya Tiko, ku ya hi swipimelo swihi na swihi kumbe matshamelo ya timhaka lama ya simekiweke hi milawu leyi vekiweke ya tiko.

- (3) Munhu u lahlekeriwa hi vuxirho bya Palamende ya Tiko loko munhu yoloye –
 - (a) a va a nga ha ri na mfanelo; kumbe
 - (b) a xwa eka Palamende handle ka mpfumelelo eka swiyimo leswi milawu ya mafambiselo ya PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi vekaka ku lahlekeriwa hi vuxirho; kumbe
 - (c) ku yima ku va xirho xa nhlngano lowu n'wi hlawuleke ku va xirho xa PalamendeNhlengeletano ya Tiko.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume wa 2003 na x. 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume ntlhanu wa 2008.]

- (4) Swivandla eka Palamende ya Tiko swi fanele ku siviwa hi ku landza milawu ya tiko.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso

48. Loko swirho swa Palamende ya Tiko swi nga si sungula ku tirha mitirho ya swona ePalamende, swi fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka ka swona eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, ku ya hi Xedulu ya 2.

Nkarhi wo tirha wa PalamendeNhlengeletano ya Tiko

49. (1) PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi hlawuriwa ku tirha nkarhi wa ntlhanu wa malembe.
- (2) Loko PalamendeNhlengelatno ya Tiko yi herisiwa hi ku landza xiyenge xa 50, kumbe loko nkarhi wa yona wo tirha wu hela, Presidente, hi xitiviso, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo, lama faneleke ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku ku sukela eka siku leri PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi herisiwile harona, kumbe ku herile nkarhi wa yona. Xitiviso xo ramba na ku veka masiku ya nhlawulo swi nga humesiwa ku nga si kumbe endzhaku ka ku hela ka nkarhi wa Palamende.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunthlanu wa 1999]

- (3) Loko mbuyelo wa nhlawulo wa Palamende ya Tiko wo ka wu nga tivisiwi hi nkarhi lowu wu vekikeke hi ku landza xiyenge xa 190 kumbe loko nhlawulo wu bakanyiwa hi khoto, Presidente, hi xitiviso, u fanele ku vitana no veka masiku ya nhlawulo wun'wana, lowu wu fanelaka ku va kona ku nga si hela 90 wa masiku endzhaku ka ku hela ka nkarhi wolowo kumbe siku leri nhlawulo wu bakanyiweke harona.
- (4) Palamende ya Tiko yi tshama yi ri na vuswikoti byo tirha ku sukela eka nkarhi wo herisiwa ka yona, kumbe loko ku hela nkarhi wa yona wo tirha, ku fikela siku leri thhandlamwaka hi siku ro sungula ro vhotela Palamende leyi landzelaka.

Ku herisiwa ka Nhlengeletano ya Tiko ku nga si hela nkarhi wa yona wo tirha

50. (1) Presidente u fanele ku herisa Palamende ya Tiko loko –
- (a) Nhlengeletano ya Milawu yi amukerile xiboho xo yi herisa, lexi seketeriweke hi vhoti ya vunyingi bya swirho swa wona; na
 - (b) loko ku hele malembe manharhu ku sukela loko Palamende yi hlawuriwile.
- (2) Presidente wo Khomela u fanele ku herisa Palamende ya Tiko loko -
- (a) ku ri na xivandla xa ntirho wa Presidente; na
 - (b) loko Palamende yi tsandzeka ku hlawula Presidente un'wana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ka loko xivandla xelexo xi endlekile.

Mitshamo na mikarhi yo wisa

51. (1) Endzhaku ka nhlawulo, ntshamo wo sungula wa Palamende wu fanele ku va kona hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hela masiku ya 14 endzhaku ka loko ku tivisiwile mbuyelo wa nhlawulo. Palamende yi nga ha veka nkarhi na ku leha ka nkarhi wa mintshamo ya yona leyin'wana na ka minkarhi ya yona yo wisa.

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x.1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (2) Presidente a nga ha vitana PalamendeNhlengeletano ya Tiko, eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha mitirho yo hlawuleka.
- (3) Mitshamo ya PalamendeNhlenegletano ya Tiko ya pfumeleriwa etindhawini tin'wana handle ka laha ku hlengeletanaka Palamende ntsena hi swivangelo swa swilaveko swa vanhu va tiko, vuhlayiseki na ku tirheka, naswona loko swi endleriwile makungu eka milawu ya mafambiselo ya Nhlengeletano ya Tiko.

Xipikara na Xandla xa Xipikira

52. (1) Eka ntshamo wo sungula endzhaku ko hlawuriwa ka yona, kumbe loko swi laveka ku endlela ku siva xivandla, PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi fanele ku hlawula Xipikara na Xandla xa Xipikira vo huma exikarhi ka swirho swa yona.
- (2) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku va mufambisi eku hlawuriweni ka Xipikara, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla tano. Xipikara u va mufambisi eku hlawuriweni ka Xandla xa Xipikira.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (3) Endlelo leri ri hlamuseriwaka eka Xiphemu xa A kumbe Xedulu ya 3 ra tirha eku hlawuriweni ka Xipikara na Xandla xa Xipikara.
- (4) PalamendeNhlengeletano ya Tiko yi nga ha susa Xipikara kumbe Xandla xa Xipikara entirhweni hi xiboho. Vunyingi bya swirho swa Palamende byi fanele ku va kona loko xiboho xelexo xi amukeriwa.
- (5) Hi ku landza milawu ya yona ya mafambiselo, Palamende ya Tiko yi nga ha hlawula eka swirho swa yona vatirhela-tiko van'wana vo fambisa ku pfuneta Xipikara na Xandla xa Xipikara.

Swiboho

53. (1) Handle ka laha Vumbiwa byi hlamuselaka hi ndlela yin'wana –
 - (a) vunyingi bya swirho swa PalamendeNhlengeletano ya Tiko swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka Nawumbisi kumbe ku cinciwa ka Nawumbisi;
 - (b) swirho swa n'we-xa-nharhu kumbe ku tlula swi fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mhaka yihi na yihi leyi nga mahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko; naswona
 - (c) swivutiso hinkwaswo leswi nga emahlweni ka Palamende swi bohiwa hi vunyingi bya tivhoti leti hoxiweke.
- (2) Xirho lexi xi fambisaka xa Palamende ya Tiko xi hava vhoti yo kanela, kambe –
 - (a) xi fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka matlhelo ha mambirhi ya mhaka leyi kaneriwaka; naswona
 - (b) xi nga ha hoxa vhoti yo kanela loko mhaka yi fanele ku tsemiwa hi ku seketela ka vhoti ya mbirhixanharhu kumbe ku tlula ya swirho swa Nhlengeletano ya Tiko.

Timfanelo ta swirho swin'wana swa Khabinete na Swandla swa Vaholobyе eka Palamende ya Tiko

54. Presidente na xirho xihlala na xihlala xa Khabinete kumbe Xandla xihlala na xihlala xa Holobyе lexi nga riki xirho xa Palamende ya Tiko yo endla Milawu va nga ha va kona, naswona va nga ha vulavula eka Nhlengeletano ya Tiko, kambe a va fanelanga ku vhoti.

[X.54 xi siviwile hi x. 3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Matimba ya Palamende ya Tiko

55. (1) Eku tirhiseni ka yona ka matimba ya yona yo endla milawu, Palamende ya Rixaka yi nga –
- (a) kambisisa, ku pasisa, ku hundzuluxa no ala milawu yihi na yihi leyi vekiweke leyi nga mahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko; na
 - (b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu, handle ka Milawumbisi ya timali.
- (2) Palamende ya Tiko yi fanele ku endla makungu ya matirhelo –
- (a) swo vonisisa leswaku swirho hinkwaswo swa mfumo swo tirha makungu eka xiyenge xa tiko xa mfumo swi na vutihlamuleri eka yona; na
 - (b) ku hlayisa vulanguteri ehenhla ka –
 - (i) ku tirhisiwa ka matimba ya ku tirha makungu ya tiko, ku katsa na ku endla leswaku milawu yi tirhisiwa; na
 - (ii) xirho xihhi na xihhi xa mfumo.

Vumbhoni kumbe mahungu emahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko

56. Nhlengeletano ya Tiko kumbe yin'wana ya tikomiti ta yona yi nga ha –
- (a) vitana munhu wihi na wihi ku tivonakisa emahlweni ka yona ku nyika vumbhoni byo hlambanyisa lebyi tiyisisiweke kumbe ku va a humesa matsalwa;
 - (b) lava leswaku munhu wihi na wihi kumbe vandla ri vika eka yona;
 - (c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu ya mafambiselo, ku sindzisa munhu wihi na wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya (a) kumbe ya (b); na
 - (d) ku amukela swivilelo, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi na vahi kumbe mavandla lama khumbekaka.

Malulamiselo ya le ndzeni, mafambiselo na maendlelo ya Nhlengeletano ya Tiko

57. (1) Nhlengeletano ya Tiko yi nga ha –
- (a) boha no lawula mindzulamiso ya yona ya mafambiselo ya le ndzeni, maendlelo na makanelelo; na
 - (b) ku endla milawu ya mafambiselo leyi khumbhaka ntirho wa yona, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni Xidemokrasi xa vuyimeri na ku ngehenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela erivaleni na ku ngenisa vanhu ya tiko.

- (2) Milawu na mafambiselo ya nhlengeltanoya Tiko yi fanele ku endla makungu ya -
- ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mitirho, maendlelo na ku leha ka nkarhi wo tirha ka tikomiti ta yona;
 - ya ku ngenela eka makanelwa ya Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona hinkwato ta Minhlangano leyi ntsongo ya tipolitiki leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Tiko, hi endlelo leri landzaka xidemokrasi;
 - ku pfuniwa hi tlhelo ra timali na hi mafambiselo ka ntlawa wun'wana na wun'wana wa tipolitiki leri wu yimeriweke eka Nhlengeleto ya Tiko, hi ku ya hi mpimo wa vuyimeri bya wona, ku endlela leswaku ntlawa wun'wana na wun'wana na murhangeri wa wona va kota ku tirha mitirho ya vona ya Nhlengeleto ya Tiko hi ku hetiseka; na
 - ku amukeriwa ka murhangeri wa Nhlengano lowukulu swinene wo kaneta eka Nhlengeletano ya Milawu tanihi Murhangeri wa Vukaneti.

Xifundzho

58. (1) Swirho swa Khabinete, Swandla swa Vaholobye na swirho swa Nhlengeletano ya Tiko –
- swi na ntshunxeko wo vulavula eka Nhlengeletano ya Tiko na le ka tikomiti ta yona, ku ya hi milawu ya yona ya mafambiselo; naswona
 - a swi tengiseriwi milandzu ya mbangisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfaleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hinkwalaho ka –
 - nchumu wihi na wihi lowu va wu vuleke eka, va wu humeseke, kumbe va wu yiseke emahlweni ka Nhlengeletano ya Tiko kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona; kumbe
 - nchumu wihi na wihi lowu wu paluxiweke hikokwalaho ka leswi va swi vuleke, va swi humeseke emahlweni, kumbe va swi yiseke eka Nhlengeletano ya Tiko kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona.
- (2) Swifundzho swin'wana na misirhelelo ya Nhlengeletano ya Tiko, swirho swa Khabinete na swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.
- (3) Miholo, swipfuneto hi timali na swipfuno leswi hakeriwaka swirho swa Nhlengeletano ya Tiko i ndzhwalo lowu rhwariwaka hi Nkwama wa Mali wa Tiko.

Mfikelelo wa vanhu eka, no tinghenisa eka Nhlengeletano ya Tiko

59. (1) Nhlengeletano ya Tiko yi fanele ku –
- olovisa ku tinghenisa ka vanhu eka ku veka milawu na maendlelo man'wana ya Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona; na
 - ku tirha mitirho ya yona hi ndlela leyi nga tumbelangiki, na ku khoma mitshamo ya yona, na leyi ya tikomiti ta yona, ku va swi voniwa hi mani na mani; kambe, magoza laya ringaneleke ya nga tekiwa –
 - yo lawula mfikelelo hi vanhu ya tiko, ku katsa na mfikelelo hi swihangalasangungu, eka Nhlengeletano ya Milawu na tikomiti ta yona; na
 - ku endla makungu yo va ku sechiwa munhu wihi na wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa ka ku nghena ka munhu wihi na wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.
- (2) Nhlengeletano ya Tiko yi nga ka yi nga aleli vanhu, ku katsa vuhangalasi bya mahungu, ku va kona eka ntshamo wa Komiti handle ka loko swi ri na nhlamuselo yo twala ku endlisa tano eka vaaki va xidemokratiki.

Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu**Mavumbelo ya Huvo ya Rixaka**

60. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi vumbiwa hi vurhumiwa byin'we byo huma eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana lebyi vumbiweke hi varhumiwa va khume.
- (2) Varhumiwa lava va khume i –
- varhumiwa vo hlawuleka va mune va vumbiwaka hi –
 - Holobyenkulu wa xifundzankulu kumbe, loko Holobyenkulu a
 - nga ri kona, xirho xihhi na xihhi xa mfumo wa milawu wa xifundzankulu lexi vekiweke hi Holobyenkulu ku nga va hi ku angarhela kumbe ku endlela mitirho yo karhi eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu; na
 - varhumiwa van'wana vanharhu vo hlawuleka; na
 - varhumiwa va ntsevu va nkarhi hinkwawo lava thoriweke hi ku landza xiyenge xa 61(2).
- (3) Holobyenkulu wa xifundzankulu, kumbe loko Holobyenkulu a nga ri kona, xirho xa vurhumiwa bya xifundzankulu lexi vekiweke hi Holobyenkulu, xi va murhangeri wa vurhumiwa byelebyo.

Maavelo ya Varhumiwa

61. (1) Minhlango leyi yimeriweke eka mfumo wa milawu ya xifundzankulu yi fanele ku va na varhumiwa eka vurhumiwa bya xifundzankulu ku ya hi endlelo leri vekiweke eka Xipemu xa B xa Xedulu ya 3.
- (2) (a) Ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ya loko ku humesiwile mbuyelo wa nhlawulo wa Huvo yo endla Milawu ya xifundzankulu , Huvo yo endla milawu, yi fanele –
- (i) ku pima, hi ndlela leyi vekiweke hi milawu ya tiko , leswaku i va ngani eka varhumiwa va ntlawa wun'wana na wun'wana lava va faneleke ku va varhumiwa va nkarhi hinkwawo naswona i va ngana lava va faneleke ku va varhumiwa vo hlawuleka; na
- (ii) ku thola varhumiwa valavo va nkarhi hinkwawo hi ku ya hi nhlayo ya lava hlawuriweke va Mihlango yeleyo.
- (b)

[Ndzimana ya s (2) yi siviwa hi s. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkaye wa 2002.]

- (3) Milawu ya tiko leyi kombisiweke eka xiyengentsongo (2)(a) yi fanele ku vona ku tekaxiave ka mihlango leyitsongo eka swiphemu swa swirho swa vurhumiwa bya nkarhi hinkwawo kumbe bya nkarhinyana hi ndlela leyi landzelelaka xidimokrasi.
- (4) Huvo yo endla milawu, hi ku pfumelelana na Holobyenkulu na vafambisi va minhlango lava nyikiweke matimba va vuyimeri byo hlawuleka eka vuyimeri bya xifundzankulu, yi fanele ku thola vayimeri vo hlawuleka, tanihi laha swi lavekaka hakona nkarhi na nkarhi, va huma exikarhi ka swirho swa Huvo yo endla milawu.

Varhumiwa va Nkarhi hinkwawo

62. (1) Munhu la hlawuriweke ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo u fanele ku va la nga na mfanelo yo va xirho xa Huvo yo endla ya xifundzankulu.
- (2) Loko munhu la nga xirho xa Huvo yo endla Milawu ya xifundzankulu a thoriwa ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo, munhu yoloye wa yima ku va xirho xa mfumo wa milawu yeleyo.
- (3) Varhumiwa va nkarhi hinkwawo va thoriwa nkarhi wo tirha lowu helaka -
- (a) xikan'we-kan'we loko ku nga si va na ntshamo wo sungula wa Huvo yo endla Milawu ya xifundzankulu endzhaku ko hlawuriwa ka wona loku landzelaka.
- (b)

[Ndzimana ya (b) yi tluiriwile hi x. 2 xa Nwumbisi wa ku cincwa ka Vumbiwa ka vuKhumemune wa 2008] [Xiyengentsongo xa s (3) xi siviwile hi x.xa 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa ka Vunkaye wa 2002]

- (4) Munhu wa yima ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo loko munhu yoloye –
- (a) a nga ha ri na mfanelo yo va xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu hikokwalaho ka xivangelo xihhi na xihhi handle ko va a thoriwa ku va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo;
 - (b) a va xirho xa Khabinete;
 - (c) loko Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu yi nga ha ri na ku tshembha eka yena kutani u ta vitaniwa a tlhelela endzhaku hi Nhlngano lowu hlawuleke munhu yoloye;
 - (d) a nga ha tshembiwi hi Huvo uyo endla Milawu ya xifundzankulu hi xivangelo xihhi kumbe xihhi kutani a susiwa hi nhlngano lowu n'wi hlawuleke; kumbe
 - (e) a xwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu handle ka mpfumelelo eka matshamelo lama eka wona milawu ya mafambiselo ya Huvo yi vekaka ku lahlekeriwa hi ntirho wo va murhumiwa wa nkarhi hinkwawo.
- (5) Swivandla swa ntirho exikarhi ka varhumiwa va nkarhi hinkwawo swi fanele ku siviwa hi ku landza milawu ya tiko.
- (6) Loko varhumiwa va nkarhi hinkwawo va nga si sungula ku tirha mitirho ya vona eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa vutshembeki eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu ya 2.

Mitshamo ya Huvo ya Rixaka

63. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha veka minkarhi na ku leha ka minkarhi ya mintshamo ya yona na minkarhi yo wisa.
- (2) Presidente a nga ha vitana Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu eka ntshamo wo hlawuleka hi nkarhi wihi na wihi ku endlela ku tirha ntirho wo hlawuleka.
- (3) Mintshamo ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ya pfumeleriwa eka tindhawu tin'wana handle ka laha ku hlangeletanaka Palamende ntsena hi swivangelo swa swilaveko swa vanhu va tiko, vuhlayiseki na ku tirheka, naswona loko swi endleriwile makungu eka milawu ya mafambiselo ya Huvo.

Mutshama Xitulu na Swandla swa Mutshama xitulu

64. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku hlawula Mutshama Xitulu na Swandla swa Mutshama Xitulu vambirhi vo huma eka varhumiwa.
- (2) Mutshama Xitulu na un'we wa Swandla swa Mutshama Xitulu va hlawuriwa va huma eka varhumiwa va nkarhi hinkwawo, ku tirha ntlhanu wa malembe handle ka

loko nkarhi wa vona wo tirha tanihi varhumiwa wu hela nkarhi wolowo wu nga si fika.

- (3) Xandla xa Mutshama Xitulu loyi un'wana u hlawuleriwa tirha lembe rin'we, kutani u fanele ku landziwa hi murhumiwa wo huma eka xifundzankulu xin'wana, ku endlela leswaku Swifundzankulu hinkwaswo swi va na nkarhi wo yimeriwa.
- (4) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku fambisa eka ku hlawuriwa ka Mutshami wa Xitulu, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla tano. Mutshama Xitulu hi yena a fambisaka eka ku hlawuriwa ka Swandla swa Mutshama Xitulu.

[Xiyengentsongo xa 4 xi siviwile hi x 5 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (5) Endlelo leri hlamuseriweke eka Xiphemu xa A Xedulu xa3 ra tirha eka ku hlawuriwa ka Mutshama Xitulu na Swandla swa Mutshama Xitulu.
- (6) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha susa Mutshama Xitulu kumbe Xandla xa Mutshama Xitulu entirhweni.
- (7) Hi ku landza milawu na mafambiselo, Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha hlawula exikarhi ka varhumiwa vatirhi wa tihofisi van'wana ku pfuneta Mutshamaxitulu na Swandla swa Vatshamaxitulu.

Swiboho

65. (1) Handle ka laha Vumbiwa byi hlamuselaka hi ndlela yin'wana –
 - (a) xifundzankulu xin'wana na xin'wana xi na vhoti yin'we leyi hoxiwaka hi ku yimela xifundzankulu yi hoxiwaka hi murhangeri wa vurhumiwa bya yona; naswona
 - (b) timhaka hinkwato emahlweni ka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ku twananiwa hatona loko Swifundzankulu swa ntlanu kumbe ku tlula swi vhoti hi ku yima na mhaka yoloye.
- (2) Nawu wa Palamende, lowu vekiweke hi ku ya hi endlelo leri vekiweke ku nga wa hi xiyengentsongo xa (1) kumbe xa (2) swa xiyenge xa 76, wu fanele ku endla makungu ya endlelo ro fanana leri ha rona Swifundzankulu swi nyiketaka matimba eka varhumiwa ku hoxa tivhoti hi ku yimela swona.

Ku hoxa xandla hi swirho swa Huvonkulu ya Rixaka

66. (1) Swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholoby, va nga ha ngenela, naswona va nga vulavula, eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, kambe a va fanelanga ku vhoti.

- (2) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha lava leswaku xirho xa Khabinete, Xandla xa Holoby kumbe mukhomi wa ntirho eka mufambisi wa huvonkulu ya rixaka kumbe ya xifundzankulu a nghena nhlengeletano ya Huvo kumbe ya Komiti ya Huvo.

Ku hoxa xandla hi vayimeri va Mfumo wa Muganga

67. Ku nga ri ku tlula khume wa vayimeri va nkarhinyana lava thoriweke hi Mfumo wa Muganga hi ku landza xiyenge xa 163, ku yimela swiyenge swo hambana swa timasipala, va nga ha nghenela loko swi laveka eka makanelwa ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, kambe a va nge vhoti.

Matimba ya Huvo ya Rixaka

68. Loko yi karhi yi tirhisa matimba ya yona yo endla milawu, Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha –
- (a) kambisisa, yi pasisa, yi hundzuluxa, yi ringanyeta ku hundzuluxiwa eka, kumbe yi ala nawu wihi na wihi lowu endlwaka emahlweni ka Huvo hi ku landza Kavanyisa loku; na
 - (b) ku sungula kumbe ku lulamisa milawu leyi welaka endzeni ka ndhawu ya mitirho leyi longoloxiweke eka Xedulu xa4 kumbe milawu yin'wana leyi endlweke leyi vuriwaka eka xiyenge xa 76 (3), kambe a yi fanelanga ku sungula kumbe ku lulamisa Milawumbisi ya timali.

Vumbhoni kumbe mahungu emahlweni ka Huvo ya Rixaka

69. Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu kumbe tikomiti tih na tih ta yona yi nga–
- (a) vitana munhu wihi na wihi ku tivonakisa emahlweni ka yona ku nyika vumbhoni byo hlambanyisa xitiyisiso kumbe ku humesa matsalwa;
 - (b) lava leswaku munhu wihi na wihi kumbe vandla ri tivonakisa eka yona;
 - (c) hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu ya mafambiselo, ku sindzisa munhu wihi na wihi kumbe vandla ku landzelela samanisi kumbe xilaveko hi ku landza ndzimana ya kumbe ya (a) na (b);
 - (d) ku amukela swivilelo, vuyimeri kumbe swikombelo swo huma eka vanhu vahi na vahi kumbe mavandla lama khumbekaka.

Malongoloxelo ya le ndzeni, mafambiselo na maendlelo ya Huvo ya Rixaka

70. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nga ha –
- (a) boha no lawula mindzulamiso ya yona ya mafambiselo ya le ndzeni, makanelwa na maendlelo; na
 - (b) ku endla milawu ya mafambiselo leyi khumbhaka ntirho wa yona, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni xidemokirasi xa vuyimeri na ku nghenela eka ku veka milawu, vutihlamuleri, ku tirhela erivaleni na ku nghenisa vanhu va tiko.
- (2) Milawu ya mafambiselo ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku endla makungu ya –
- (a) ku simekiwa, ku vumbiwa, matimba, mitirho, maendlelo na ku leha ka nkarhi wo tirha ka tikomiti ta yona;
 - (b) ku nghenela ka Swifundzankulu hinkwaswo eka mankanelo ya yona hi mukhuva leyi fambisanaka na xidemokrasi; na
 - (c) a ku nghenela eka makanelwa ya Huvo na Minhlngano ya vuntsongo ya tipolitiki leyi yi yimeriweke eka Huvo, hi mukhuva leri landzaka xidemokrasi, nkarhi wun'wana na wun'wana loko ku fanele ku tsemiwa mhaka hi ku landza xiyenge xa 75.

Xifundzho

71. (1) Varhumiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, na vanhu lava va vuriwaka eka swiyenge swa 66 na 67 –
- (a) va na ntshunxeko wo vulavula eka Huvo na le ka tikomiti ta yona, ku ya hi milawu ya yona ya mafambiselo; naswona
 - (b) a va tengiseriwi milandzu ya mbangisano kumbe ya vugevenga, ku khomiwa, ku pfaleriwa ekhotsweni kumbe ku riha ku onhakeriwa ka van'wana hikwalaho ka –
 - (i) nchumu wihi na wihi leri va wu vuleke, va wu humeseke emahlweni, kumbe va wu yiseke emahlweni ka Huvo kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona; kumbe
 - (ii) nchumu wihi na wihi leri wu paluxiweke wu humeseke erivaleni hikwalaho ka nchumu wihi na wihi leri va wu vuleke, va wu humeseke, kumbe va wu yiseke eka Huvo kumbe eka yihi na yihi ya tikomiti ta yona.
- (2) Swifundzho swin'wana na minsirhelelo ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, varhumiwa eka Huvo na vanhu lava va vuriwaka eka swiyenge swa 66 na 67, swi nga ha vekiwa hi milawu ya tiko.

- (3) Miholo, mali ya mpfuneto na ya swikhenso leswi hakeriwaka swirho swa nkarhi hinkwawo swa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu i ndzhwalo leri rhwariwaka hi Nkwama wa Timali ta Tiko ya Rixaka.

Ku fikelela ka vaaki eka no nghenelela ka Huvo ya Rixaka

72. (1) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku—
- (a) ku olovisa ku tinghenisa ka vanhu eka ku veka milawu na maendlelo man'wana ya Huvo na tikomiti ta yona; na
 - (b) ku tirha mitirho ya yona hi ndlela leyi nga tumbelangiki, na ku khoma mintshamo ya yona, na leyi ya tikomiti ta yona, ku va swi voniwa hi mani na mani; kambe, ku fanele ku tirhisiwa magoza yo twala yo —
 - (i) lawula mafikeleriwele hi vanhu va tiko, ku katsa na ku fikeleriwa ka swihangalasa—mahungu, eka Huvo na tikomiti ta yona;
 - (ii) na ku endla makungu yo va ku sechiwa munhu wihi na wihi naswona, laha swi faneleke, ku arisiwa nghena ka munhu wihi na wihi kumbe ku humeseriwa ehandle.
- (2) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu a yi nga siveli vanhu, ku katsa na vateki na mahungu, eka ntshamo wa Komiti handle ka nhlamuselo leyi twalaka ku endla sweswo erivaleni na muganga wa xidemokratiki.

Maendlelo ya Milawu ya Tiko

Milawumbisi hinkwayo

73. (1) Nawumbisi wihi na wihi wu nga ngenisiwa ePalamende ya Tiko.
- (2) I xirho xa Khabinete ntsena kumbe Xandla xa Holoby, kumbe xirho, kumbe Komiti, ya Nhlengeletano ya Milawu, yi nga ha tivisa ka Nawumbisi eka Nhlengeletano ya Milawu; kambe i xirho xa Khabinete ntsena lexi nga na vutihlamuleri bya timhaka ta timali ta rixaka, xi nga tivisa Milawumbisi leyi landzelaka eka Nhlengeletano ya Milawu -
- (a) Nawumbisi wa timali; kumbe
 - (b) Nawumbisi lowu nyikaka milawu leyi kumekaka eka xiyenge xa 214.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 1(a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (3) Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyenge xa 76 (3), handle ka Nawumbisi lowu kombiweke (2) (a) kumbe (b) xa xiyenge lexi, wu nga ngheniswiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 1(b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

- (4) I xirho ntsena kumbe Komiti, ya Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ntsena leyi nga nghenisaka Nawumbisi eka Huvo.
- (5) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Palamende ya Tiko wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu loko wu fanele ku kaneriwa hi Huvo; Nawumbisi lowu pasisiweke hi Huvo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu.

Milawumbisi leyi hundzuluxaka Vumbiwa

74. (1) Xiyenge xa 1 na ya xiyengentsongo lexi, swi nga ha hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu pasisiweke hi –
- (a) Palamende ya Tiko hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa 75 wa tiphesente; na
- (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu hi ku seketeriwa hi vhoti ya Swifundzankulu swa ntsevu kumbe ku tlula.
- (2) Xiyenge xa 2 xi nga hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu pasisiweke hi –
- (a) Nhlengelato ya Tiko ya Milawu, leyi seketeriweke hi vhoti ya swirhu leswi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhi; na
- (b) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, na vhoti leyi seketelaka hi Swifundzankulu swa kwolomu ka ntsevu.
- (3) Xilaveko xihhi na xihhi xa Vumbiwa xi nga hundzuluxiwa hi Nawumbisi lowu pasisiweke –
- (a) hi Palamende ya Tiko, hi ku seketela hi vhoti ya swirho leswi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhu; na
- (b) kambe hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu; hi ku seketeriwa hi vhoti ya Swifundzankulu leswi nga riki hansi ka tsevu, loko ku hundzuluxa –
- (i) ku yelana na mhaka leyi khumbhaka Huvo;
- (ii) ku cinca mindzelekano ya swifundzha, matimba, mitirho kumbe mavandla ; kumbe
- (iii) ku hundzuluxa mhaka leyi tirhanaka hi ku kongomisa na timhaka ta xifundzha.

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (4) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa a wu fanelanga ku ngenhisa timhaka tin'wana handle ka swihlawulekiso swa vumbiwa na timhaka leti yelanaka na swihlawulekiso leswi.
- (5) Ku nga ri hansi ka 30 wa masiku Nawumbisi wu nga si hundzuluxa Vumbiwa lebyi khumbhaka xiyenge xa 73 (2), munhu kumbe Komiti leyi lavaka ku ngenhisa Nawumbisi yi fanele ku –
 - (a) hangalasa eka Gazette ya mfumo wa rixaka, na hi ku landza milawu na swileriso swa Palamende ya Tiko, vuxokoxoko bya ku hundzuluxa loku ehleketiweke hi miehleketo ya vanhu;
 - (b) rhumela, hi ku landza milawu na swileriso swa Nhlengeletano ya Milawu, vuxokoxoko bya Tipalamende ta Swifundzankulu ku yimela miehleketo ya kona; na ku
 - (c) rhumela, hi ku landza milawu na swileriso swa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, vuxokoxoko bya Huvo ya njhekanjhekisano wa vanhu, loko ku ri leswaku ku cinca loku komberaweke a hi ku cinca loku lavekaka ku va ku nyikiwa ku humesiwa hi Huvo.
- (6) Loko Nawumbisi wo hundzuluxa Vumbiwa wu tivisiwa, munhu kumbe Komiti leyi tivisaka Nawumbisi swi fanele ku rhumela miehleketo leyi tsariweke yihi kumbe yihi leyi kumekeke evanhwini na le ka mfumo wa milawu ya swifundza –
 - (a) eka Xipikara ku swi xaxameta eka Palamende ya Tiko; na
 - (b) hi mayelana na swihundzuluxo leswi kombisiweke eka xiyengentsongo (1), (2), kumbe (3)(b), eka Mutshama-xitulu wa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ku xaxametiwa eka Huvo.
- (7) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa a wu vekiki eka vhoti eka Palamende ya Rixaka eka 30 masiku ya -
 - (a) ku tivisiwa ka yona loko Nhlengeletano ya Milawu yi hlanguka ku tivisa Nawumbisi; kumbe
 - (b) ku xaxameta ka rona eka Nhlengeletano wa Milawu, loko Nhlengeletano ya Milawu yi ri eku wiseni hi nkarhi wo ngenhisiwa ka Nawumbisi.
- (8) Loko Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyengentsongo xa (3)(b), kumbe xiphemu xin'wana xa Nawumbisi, xi khumbha ntsena xifundzankulu xo karhi kumbe swifundzankulu Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi nge pasisi Nawumbisi kumbe xiphemu lexi nga fanela handle ka loko swi pfumeleriwile hi Palamende kumbe Tipalamende ta swifundzankulu leti khumbhekaka..

- (9) Nawumbisi lowu hundzuluxaka Vumbiwa leri nga humesiwa hi Palamende ya Tiko ya Milawu na loko, laha swi endlekaka, hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, ri fanele ri kongomisiwa eka Presidente ku va a pfumelelana na rona.

Milawumbisi yin'wana ni yin'wana leyi nga Khumbhiki Swifundzankulu

75. (1) Loko Palamende ya Tiko yi pasisa Nawumbisi handle ka Nawumbisi lowu eka wona tirhelo leri kombiweke eka xiyenge xa 74 kumbe xa 76, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu na ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri landzelaka -
- (a) Huvo ya Rixaka yi fanele –
 - (i) ku pasisa Nawumbisi;
 - (ii) ku pasisa Nawumbisi hi ku landza ku cinciwa loku ringanyetiweke; kumbe
 - (iii) ku ala Nawumbisi wolowo.
 - (b) Loko Huvo ya Rixaka yi pasisa Nawumbisi handle ko ringanyeta ku Loko Huvo ya Rixaka yi pasisa Nawumbisi handle ko ringanyeta ku hundzuluxiwa, Nawumbisi wolowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente ku va a wu pasisa.
 - (c) Loko Huvo ya Rixaka yi Landzula Nawumbisi kumbe wu pasisiwa hi ku ya hi vuhundzuluxi, Palamende yi fanele yi tekela enhlokweni ra vumbirhi Nawumbisi, yi karhi yi anakanya vuhundzuluxi byihi na byihi lebyi nga ringanyetiwa hi Huvo, naswona yi nga –
 - (i) pasisa Nawumbisi wolowo nakambe, ku nga va ku ri na mihundzuluxo kumbe ku ri hava; kumbe
 - (ii) ku boha ku va yi nga yi emahlweni na Nawumbisi wolowo.
 - (d) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (c) wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
- (2) Loko Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi vhota ehenhla ka mhaka hi ku landza xiyenge lexi, xiyenge xa 65 a xi tirhi; Ematshan'wini ya swona –
- (a) murhumiwa un'wana na un'wana eka vurhumiwa bya xifundzankulu u na vhoti yin'we;
 - (b) ku sukela eka n'we-nharhu eka varhumiwa va fanele ku va kona loko ku nga si tekiwa vhoti ehenhla ka mhaka yeleyo; naswona
 - (c) mhaka yeleyo yi tsemiwa hi vunyingi bya tivhoti leti hoxiweke, kambe loko ku ri na nhlayo yo ringanana ya tivhoti eka tlhelo rin'wana na rin'wana ra mhaka yeleyo, murhumiwa la fambisaka u fanele ku hoxa vhoti yo tsema timhaka.

Milawumbisi yin'wana ni yin'wana leyi khumbhaka Swifundzankulu

76. (1) Loko Palamende ya Tiko yi pasisa Nawumbisi lowu kombisiweke eka swiyengentsongo swa (3), (4) kumbe (5), Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu no va ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri landzelaka -
- (a) Huvo ya Rixaka yi fanele –
 - (i) ku pasisa Nawumbisi;
 - (ii) ku pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke; kumbe
 - (iii) ku ala Nawumbisi wolowo.
 - (b) Loko Huvo yi pasisa Nawumbisi handle ka hundzuluxo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumela.
 - (c) Loko Huvo yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, Nawumbisi wolowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku kongomisiwa eka Palamende ya Tiko, kutani loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
 - (d) Loko Huvo yi ala Nawumbisi, kumbe loko Nhlengeletano ya Milawu yi ala ku pasisa Nawumbisi wo hundzuluxiwa lowu vuriwaka hi ku landza ndzimana ya (c), Nawumbisi wolowo na, laha swi tirhaka, ku katsa na Nawumbisi wo hundzuluxiwa, wu fanele ku kongomisiwa eka Komiti yo Lamula, leyi nga pfumelelanaka hi –
 - (i) Nawumbisi tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu;
 - (ii) Nawumbisi wo hundzuluxiwa tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo; kumbe
 - (iii) Nawumbisi lowu tanihi laha wu tsariweke hi ndlela yin'wana.
 - (e) Loko Komiti yo Lamula yi nga koti ku twanana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ko rhumeriwa ka Nawumbisi wolowo eka yona, Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi handle ka loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa nakambe Nawumbisi wolowo, kambe hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
 - (f) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko Huvo yi pasisa Nawumbisi wolowo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
 - (g) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu, kutani loko wu pasisiwa hi Nhlengeletano ya Milawu, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (h) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi nkandziyiso wun'wana wa Nawumbisi wolowo, Nawumbisi wolowo wa nkandziyiso wun'wana wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu xikan'we na Huvo, kutani loko wu pasisiwa hi Nhlengeletano ya Milawu na Huvo, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
 - (i) Loko Nawumbisi lowu kongomisiweke eka Huvo hi ku landza ndzimana ya (f) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Huvo, Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi handle ka loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
 - (j) Loko Nawumbisi lowu hundziseriweke eka Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (g) kumbe ya (h) wu nga pasisiwi hi Nhlengeletano ya Milawu Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi, kambe Nawumbisi tanihi laha a wu pasisiwile hi Nhlengeletano ya Milawu eku sunguleni wu nga ha pasisiwa nakambe hi Nhlengeletano ya Milawu, kambe hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona swa mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula.
 - (k) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (e),(i) kumbe (j) wu fanele ku yisiwa eka Presidente ku va a wu pasisa.
- (2) Loko Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi pasisa Nawumbisi lowu kombisiweke eka xiyengentsongo xa (3), Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Palamende ya Tiko ya Milawu no va ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri landzelaka -
- (a) Nhlengeletano ya Milawu yi fanele –
 - (i) ku pasisa Nawumbisi wolowo;
 - (ii) ku pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke; kumbe
 - (iii) ku ala Nawumbisi wolowo.
 - (b) Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (a)(i) wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
 - (c) Loko Nhlengeletano ya Milawu yi pasisa Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, Nawumbisi wolowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko Huvo yi pasisa Nawumbisi wolowo wu hundzuluxiweke wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.

- (d) Loko Nhlengeletano ya Milawu yi ala Nawumbisi kumbe loko Huvo yi ala ku pasisa Nawumbisi wo hundzuluxiwa lowu kongomisiweke eka yona hi ku landza ndzimana ya (c), Nawumbisi wolowo na, laha swi tirhaka, Nawumbisi lowu hundzuluxiweke, yi fanele ku kongomisiwa eka Komiti yo Lamula, leyi ngaha twananaka hi-
- (i) Nawumbisi wolowo tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo;
 - (ii) Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu; kumbe
 - (iii) Nawumbisi wolowo hi nkandziyiso wun'wana.
- (e) Loko Komiti yo Lamula yi nga swi koti ku twanana ku nga si hela masiku ya 30 endzhaku ko va wu kongomisiwile eka yona, Nawumbisi wu hundzela hi nkarhi.
- (f) Loko Komiti yo Ahlula yi twanana hi Nawumbisi tanihi laha wu pasisiweke hi Huvo, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Nhlengeletano ya Milawu, kutani loko Palamende ya Tiko yi pasisa Nawumbisi wolowo, Nawumbisi wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
- (g) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi Nawumbisi lowu hundzuluxiweke tanihi laha wu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi wolowo wu fanele ku kongomisiwa eka Huvo, kutani loko wu pasisiwa hi Huvo, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pfumelela.
- (h) Loko Komiti yo Lamula yi twanana hi nkandziyiso wun'wana wa Nawumbisi, nkandziyiso wolowo ya Nawumbisi ya fanele ku kongomisiwa eka Huvo xikan'we na Nhlengeletano ya milawu, kutani loko wu pasisiwa hi Huvo na Nhlengeletano ya Milawu, wu fanele ku yisiwa eka Presidente leswaku a wu pasisa.
- (i) Loko Nawumbisi lowu kongomisiweke eka Nhlengeletano ya Milawu hi ku landza ndzimana ya (f) kumbe ya (h) wu nga pasisiwa hi Nhlengeletano ya Milawu, Nawumbisi wolowo wu hundzela hi nkarhi.
- (3) Nawumbisi ku fanele ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri simekiweke hi xiyengentsongo xa (1) kumbe xa (2) loko lama xi wela eka ndhawu leyi longoloxiweke eka Xedulu xa 4 kumbe xin'wana xa swiyenge leswi landzelaka - xiyenge xa 65(2);
- (b) xiyenge xa 163;
 - (c) xiyenge xa 182;
 - (d) xiyenge xa 195(3) na (4);

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (e) xiyenge xa 196; na
 - (f) xiyenge xa 197.
- (4) Nawumbisi ku fanele ku tirhaniwa na wona hi ku landza endlelo leri simekiweke hi xiyengentsongo xa (1) loko wu ri lowu endlaka makungu ya ku endla milawu –
- (a) leyi nga hlamuseriwa eka xiyenge xa 44 (2) kumbe 220 (3); kumbe
 - (b) leyi nga hlamuseriwa eka Ndzimana ya 13, naswona leyi katsaka swin'wana na sw'n'wana leswi khumbhaka timali ta xiyenge xa mfumo wa xifundzankulu.
- [Ndzimana ya (b) yi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume n'we wa 2003.]
- (5) Nawumbisi lowu languteriweke eka xiyenge xa 42(6) ku fanele ku tirhaniwa no wona hi ku landza endlelo leri simekiweke hi xiyengentsongo xa (1), handle ka leswaku–
- (a) loko Palamende ya Tiko yi vhotela Nawumbisi wolowo, makungu ya xiyenge xa 53(i) a ma tirhi; ematshan'wini ya swona, Nawumbisi wolowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko vunyngi bya swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhota hi ku yima na wona; na
 - (b) loko Nawumbisi wolowo wu hundziseriwa eka Komiti yo Lamula, swinawana leswi landzelaka swa tirha –
 - (i) Loko Palamende ya Tiko yi kanale Nawumbisi tanihi laha swi languteriweke eka xiyengentsongo xa (1)(g) kumbe (h), Nawumbisi wolowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko vunyngi bya swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhota hi ku yima na wona.
 - (ii) Loko Palamende ya Tiko yi kanale kumbe yi kambisisa nakambe Nawumbisi tanihi laha swi languteriweke eka xiyengentsongo xa (1) (e),(i) kumbe (j), Nawumbisi wolowo wu nga ha pasisiwa ntsena loko mbirhi-xa-nharhu kumbe ku tlula eka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu swi vhota hi ku yima na wona.
- (6) Xiyenge lexi a xi tirhi eka Milawumbisi ya timali.

Milawumbisi ya Timali

77. (1) Nawumbisi i Nawumbisi wa timali loko wu -
- (a) tirha hi mali
 - (b) vekaka swibalo swa tiko, mindzhuvo kumbe timfanelo kumbe tihakelo;
 - (c) ku herisa kumbe ku hunguta, kumbe ku nyika mpfumelelo eka, swibalo swihi na swihi swa tiko, mindzhuvo kumbe timfanelo kumbe tihakelo; kumbe

KAVANYISA KA 4: PALAMENDE

- (d) ku pfumelela tihakelo to kongoma ehenhla ka Nkwama wa Timali ta Tiko, handle ka Nawumbisi lowu boxiweke eka xiyenge xa 214 lexi nyikaka mpfumelelo wolowo.
- (2) Nawumbisi wa timali wu nga tirhani na timhaka tin'wana handle ka -
- (a) mhaka yitsongo leyi khumbhanaka na timali leti faneleke;
- (b) ku ngenisa, ku herisa kumbe ku hunguta ka swibalo swa tiko, mindzhuvo kumbe timfanelo kumbe tihakelo;
- (c) mpfumelelo wo ka u nga katsiwi eka swibalo swa tiko, mindzhuvo kumbe, timfanelo kumbe tihakelo; kumbe
- (d) mpfumelelo wa tihakelo to kongoma ehenhla ka Nkwama wa Timali ta Tiko.
- (3) Milawumbisi hinkwayo ya timali yi fanele ku tekeriwa enhlokweni hi ku fambisana na endlelo leri vumbiweke hi xiyenge xa 75. Nawu wa Palamende wu fanele ku endla ndlela leyi ha yona Palamende yi nga hundzuluxaka Nawumbisi wa timali.

[X. 77 xi siviwile hi x.2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

Komiti yo Lamula

78. (1) Komiti yo Lamula yi vumbiwa hi –
- (a) swirho swa nkaye swa Palamende ya Tiko leswi hlawuriweke hi Nhlengeletano ya Nhlengeletano ya Milawu ku ya hi endlelo leri ri vekiweke hi milawu ya mafambiselo ya Nhlengeletano ya Milawu, naswona swi vangaka vuyimeri bya Minhlangano hi mpimo lowu ringanaka na Minhlangano leyi yimeriweke eka Nhlengeletano ya Milawu; na
- (b) muyimeri un'we wo huma eka vurhumiwa bya xifundzankulu xin'wana na xin'wana eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu, a hlawuriweke hi vurhumiwa byebyo.
- (2) Komiti yo Lamula yi va yi twananile hi nkandziyiso wa Nawumbisi, kumbe yi tsemile mhaka, loko nkandziyiso wolowo, kumbe tlhelo rin'we ra mhaka, ri seketeriwa hi –
- (a) vayimeri va ntlhanu kumbe ku tlula va Palamende ya Tiko; na
- (b) vayimeri va ntlhanu kumbe ku tlula va Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu.

Ku pfumelela Milawumbisi

79. (1) Presidente a nga ha pfumelela no sayina Nawumbisi lowu pasisiweke hi ku landza Kavanyisa loku kumbe, loko Presidente a ri na ku kanakana hi loko Nawumbisi wolowo wu landza vumbiwa, wu tlherisela endzhaku eka Palamende ya Tiko leswaku wu kambisisiwa nakambe.

- (2) Milawu ya mafambiselo leyi hlangeriweke, na swileriso swi fanele ku endla makungu ya, ku kambisisiwa nakambe ka Nawumbisi hi Palamende ya Tiko na ku ngenhisa xandla hi Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu eka maendlelo.
- (3) Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu yi fanele ku ngenhela eka ku kambisisiwa nakambe ka Nawumbisi lowu Presidente awu tlheriseleke eka Palamende ya Tiko loko -
 - (a) ku kanakana ka Presidente hi Nawumbisi wu landza vumbiwa mayelana na mhaka ya maendlelo na makanelwa lama ya khumbhaka Huvo; kumbe
 - (b) xiyenge xa 74 (1), (2) kumbe (3)(b) kumbe 76 xi tirhisiwile eku pasisiweni ka Nawumbisi wolowo.
- (4) Loko Nawumbisi lowu , endzhaku ko kambisisiwa nakambe wu amukela hi ku hetiseka mianakanyo ya Presidente, Presidente u fanele ku pfumelela no sayina Nawumbisi wolowo; loko swi nga ri tano, Presidente u fanele -
 - (a) ku pfumelela no sayina Nawumbisi; kumbe
 - (b) a wu hundzisa eKhoto ya Vumbiwa endlela xiboho xa loko wu landza kumbe wu nga landzi vumbiwa.
- (5) Loko Khoto ya Vumbiwa yi boha leswaku Nawumbisi wolowo wu landza vumbiwa, Presidente u fanele ku wu pfumelela no wu sayina.

Swikombelo hi swirho swa Nhlengeletano ya Tiko eka Khoto ya Vumbiwa

80. (1) Swirho swa Palamende ya Tiko swi nga ha endla xikombelo eka Khoto ya Vumbiwa xileriso xo hlamusela leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu wa Palamende, a wu landzi Vumbiwa.
- (2) Xikombelo –
 - (a) xi fanele ku seketeriwa hi swirho swa Nhlengeletano ya milawu swa n’we-xa-nharhu kumbe ku tlula; naswona
 - (b) xi fanele ku endliwa ku nga si hela masiku ya 30 ku sukela siku leri Presidente a nga pfumelela no sayina Nawu wolowo.
- (3) Khoto ya Vumbiwa yi nga ha lerisa leswaku hinkwawo kumbe xiphemu xa Nawu lowu ku vulavuriwaka hi wona eka xikombelo xelexo hi ku landza xiyengentsongo xa (1) a wu tirhi ku kondza Khoto yi endla xiboho hi xikombelo loko –
 - (a) ku tirha ka vululami swi lava swona; na
 - (b) loko xikombelo xelexo xi ri na xitshembiso xo humelela.

- (4) Loko xikombelo xi nga humeleli, no va xi nga kombisangi ku va na vuswikoti byo humelela Khoto ya Vumbiwa yi nga lerisa vakomberi ku va va hakela tihakelelo.

Ku kandziyisa Milawu

81. Nawumbisi lowu pfumeleriweke no sayiniwa hi Presidente wu va Nawu wa Palamende, wu fanele ku tivisiwa hi ku hatlisa, kutani wu sungula ku tirha loko wu tivisiwile kumbe hi siku leri vekiwake hi ku landza Nawu wolowo.

Ku hlayisiwa ka Milawu ya Palamende

82. Khopi leyi sayiniweke ya Nawu wa Palamende i vumbhoni lebyi hetisekeke bya makungu ya Nawu wolowo kutani, endzhaku ko wu tivisa, wu fanele ku nyiketiwa eka vuhlayiselo bya Khoto ya Vumbiwa.